

Ш. ПИДАЕВ

СИРЛИ
КУШОНЛАР
САЛТАНАТИ

Масъул муҳаррир —
ЎзССР ФА нинг академиги А. А. АСҚАРОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ
1990

Мазкур рисолада Шарқдаги энг қадимий маданият марказларидан бири, Урта Осиё халқларининг теран ўтмишини ҳикоя қилувчи ўлка — Бактрия тарихининг баъзи масалалари ҳақида сўз боради.

Археологлар томонидан топилган гоят муҳим ашёвий далиллар бу мамлакатнинг дунё цивилизациясида катта роль ўйнаган снёсий-иқтисодий ва маданий томондан ўта ривожланган, қадим-қадимдан ўз маданияти, урф-одати шаклланган тарихий давлат эканлигидан далолат беради.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Тақризчилар:

ЎзССР ФА мухбир аъзоси У. И. ИСЛОМОВ
тарих фанлари номзоди А. К. КАБИРОВ

П— $\frac{0514990003-262}{M 355(04)-90}$ —193—90

©Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1990 й.
ISBN 5—648—00644—6

КИРИШ

Бактрия ўлкасининг тарихи фақатгина бир мамлакат ёки халқнинг тарихи бўлмай, балки дунё тарихининг ажралмас бир қисmidир. Унинг маданияти жаҳон маданиятининг шаклланишига катта ҳисса қўшиб, инсоният тарихида ўчмас из қолдирди.

Бактрия вилояти ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий районлари, Туркманистоннинг жануби-шарқий қисмини ва Афғонистоннинг шимолий районларини ўз ичига олиб, у шимолда қадимги Суғдиёна, жанубда ва жануби-шарқда Арахосна ва Панхара, ғарбда эса Марғиёна вилоятлари билан чегарадош бўлган. Илмий адабиётларда Бактриянинг Ўрта Осиё республикалари территориясига кирган қисмига «Шимолий Бактрия», Афғонистонга қарашли қисмига нисбатан эса «Жанубий Бактрия» иборасини ишлатиш қабул қилинган. Бактрия эронча сўз бўлиб, бохтар замин, яъни шарқдаги ўлка маъносини билдиради.

Бактрия ўзининг қулай географик ўрни ва табиий шароити билан қадимдан одамларни ўзига жалб қилиб келган. Текширишлар илк бор бу ўлкада одамлар қадимги тош даврида яшаганликларини кўрсатмоқда. Ҳозир бу ерда кишилик жамияти тараққиётининг турли даврларига оид ёдгорликларнинг борлиги аниқланди. Тош даврига оид Тешиктош, Мачой, бронза даврига тааллуқли Сополлитепа, Мулалли, Кучуктепанинг пастки қатламлари; қадимги Бактрия даврига мансуб Қизилтепа, Таллашконттепа; антик даврга оид Холчаён, қадимги Термизнинг пастки қатламлари, Айртом, Далварзинтепа, Қоратепа, Файзтепа ва илк ўрта асрларнинг Болаликтепа, Куёвқўрғон каби ёдгорликлари шулар жумласидандир. Бу ёдгорликларда археологик қазинишлари кенг миқёсда олиб борилмоқда. Афсуски, бу тадқиқотларнинг натижаларини мукамал баён қилишга мазкур рисоланинг ҳажми имкон бермайди. Шунинг учун ушбу рисолада милоннинг бошларидан то милоннинг IV асригача бўлган Бактрия маданияти ва тарихининг баъзи масалалари тўғрисида сўз юритилади.

ИЛК КУШОНЛАР ВАТАНИДА

Анъана — бу ўтмишдаги тараққиёт-дир.

Келажакда эса тараққиёт анъанага айланади.

Э Р Р И О

Кушонлар даври Ўрта Осиё, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистон халқлари тарихидагина эмас, балки бутун дунё маданиятининг тараққиётида алоҳида ўрин эгаллайди. Бу даврда этник маданияти, тили ва динлари ҳар хил бўлган халқларнинг сиёсий жиҳатдан бирлашиши айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлди. Турли халқлар маданиятининг қатишиши натижасида бу ерда ўзига хос янги маданият шаклланди ва ривожланди. Ўз навбатида, кейинги асрлар маданиятининг тараққиётига ҳам замин бўлиб хизмат қилди. Шу билан бирга кушонлар даври Марказий ва Ўрта Осиё халқларининг олдинги даврдаги тараққиётига яқин ясади. Шундан сўнг Шарқ ва Ғарб маданиятларининг ўзаро таъсири янги тарихий босқичга қадам қўйди. Эллин маданиятининг анъаналари кушонлар даврида ижодий жиҳатдан қайта шаклланди ва янгича талқин қилина бошланди.

Ҳозир кушонлар давридаги Марказий ва Ўрта Осиё халқларининг юқори тараққий этган маданиятидан гувоҳлик берувчи жуда кўп моддий ва маданий далиллар мавжуд. Аммо кушонларнинг келиб чиқиши, салтанатнинг шимолий чегаралари, кушон шоҳларининг ҳукмронлик қилган йилларини, кушонлар давлатининг ижтимоий тузуми, диний эътиқодлари, тили ва ёзуви каби масалаларини ёритувчи ёзма манбалар деярли йўқ. Шу билан бу саволларга асосан археологик тадқиқотлардан жавоб топиш мумкин.

Кушон салтанатининг бешиги ва дастлабки пойтахти Бактрия бўлган. Маълумки, милoddан олдинги 140—130 йилларда Юнон-Бактрия шоҳлиги кўчманчи сак қабилаларининг Бактрияга қилган ҳарбий юришлари натижасида қаттиқ ларзага келди. Сак қабиласи шарқда кўчманчи «катта юечжи» қабилаларидан мағлубиятга учрагандан сўнг уларнинг таъқиби остида Бакт-

рия томон силжиган эдилар. Уз навбатида, «катта юечжи» қабиласи аввал кўчманчи хунлар қабиласи, сўнгра усунлар билан бўлган жаңгларда мағлубиятга учрагандан сўнг ғарбга — сак қабиласи яшаб турган ерларга, кейинчалик Бактрия ерларига чекинишга мажбур бўлдилар. Шундай қилиб, «катта юечжи» қабиласи Бактрия тупроғида пайдо бўлиб, Бактриянинг бой шаҳар ва қишлоқлари кўчманчиларнинг қалбларида ҳасад ўтларини ёқди. Кўчманчилар Бактрия шаҳар ва қишлоқларига ўт қўйдилар, маҳаллий аҳолининг бутун бойликларини таладилар. Бу вақтда Юнон-Бактрия шоҳлиги тинмай давом этаётган ҳарбий тўнтаришлар, сунқасдлар, ўзаро урушлар ва кўчманчи саклар қабиласининг зарби натижасида нчдан дарз кетган эди. Улар бу гал кўчманчиларга қаттиқ қаршилик кўрсата олмай, енгилдилар. Шундай қилиб, юз йилдан кўпроқ ҳукмронлик қилган Юнон-Бактрия шоҳлиги кўчманчилар ҳужуми остида қулади. Кўчманчилар эса тахминан юз йилдан кейин Буюк кушонлар салтанатига асос солдилар.

Ёзма манбаларга қараганда «катта юечжи» қабиласи Юнон-Бактрия шоҳлиги устидан ғалаба қозонгандан сўнг Амударёнинг ўнг соҳилига (Шимолий Бактрия) жойлашди ва бешта князликка — Хюми, Шуанми, Хисе, Думи ва Гуйшуанга бўлинади. Кўчманчи қабилалар Бактриянинг бой анъаналари, тараққий этган давлат тузуми ва юқори ривожланган маданиятининг шоҳиди бўлдилар. Бактрияликлар ўзларининг ижтимоий-иқтисодий тузуми билан кўчманчилардан анча юқориде турар эдилар.

Шунинг учун улар бактрияликларнинг ютуқларини ўзлаштиришга киришдилар. Бу фақатгина кўчманчи қабилаларнинг хоҳишигина бўлмай, балки жамият тараққиёти тақозоси ҳам эди. Биринчи ўринда кўчманчи қабилаларининг ҳокимлари Бактрияда зўр тараққий этган товар-пул муомаласини ҳал қилишга киришдилар. Табиийки, бу ҳол юечжи ҳокимларидан бозорни тўлдирish учун янги тангалар чиқаришни талаб қилар, уларнинг эса бу соҳада тажрибаси йўқ эди. Шунинг учун улар энг оддий усул, яъни мазкур территорияда муомалада юрган Евкратид ва Гелиокл тангаларига тақлид қилиб танга зарб қила бошладилар (1-расм).

Олиб борилаётган археологик тадқиқотларга қараганда, Гелиокл тангаларига тақлид қилиб чиқарилган тангалар бу даврда кўпроқ муомалада бўлган. Тангаларнинг олд томонида номаълум шоҳнинг боши, орқа

томонида юнонлар худоси Зевснинг ҳайкали тасвирланган. Қизиғи шундаки, бу хилдаги тангаларнинг асосий қисми ҳозирги Сурхондарё вилоятида топилди. Тожикистон ССРнинг шаҳар ва қишлоқларида мазкур хилдаги тангалар оз, Жанубий Бактрияда эса санокли.

Шунга кўра бу хилдаги тангалар Сурхондарёда жойлашган бирон-бир шаҳарда, жумладан Далварзинтепа ўрнида бўлган шаҳарда зарб қилинган деб тахмин қилишимизга асос бор. Чунки, тангани фақат бош ҳукмдор зарб қилиши мумкин бўлган. Тахмин қилинишича, бу тангалар кушон — гуйшуан вилоятининг ҳокимлари томонидан зарб қилинган. Бундай деб ҳисоблашга сабаб бор, албатта. Юқорида қайд қилингани-



1-расм. Бактрия тангалари.

дек, муомалада бўлган тангаларнинг орқа томонида юнонлар худоси Зевс тасвирланган. Лекин вақт ўтиши билан Зевснинг тасвири ўрнига танганинг орқа томонига отнинг расмини жойлаштирганлар. Маълумки, Ўрта Осиё халқлари ва, айниқса, кўчманчи қабилалар отни улуғлаб, унга сажда қилганлар. От тасвирининг тангага жойлаштирилиши, бу ерда янги давлатнинг пайдо бўлаётганлигидан далolat беради. От тасвири бўлган тангалар ҳозирча асосан Сурхондарёда ва, айниқса, Далварзинтепа, Холчаён атрофидан топилмоқда. Демак, пайдо бўлаётган янги давлатнинг пойтахти Сурхондарёда бўлган. Шунга асосланиб, Пугаченкова Г. А. кушон-гуйшуан вилоятининг пойтахти Далварзинтепа ўрнида бўлса керак, деб ҳисоблайди. Янги давлат тараққиётининг иккинчи босқичида тангаларнинг олд томонидаги тасвир ҳам ўзгаради. Унда шоҳнинг ҳайкали тасвирланган (2-расм). Унинг юз қиёфаси Холчаёнда топилган ҳайкалларга ўхшайди. Тангаларнинг орқа томонида отлик киши тасвирланган ва юнон ҳарфлари

билан битилган тўртта сўз ҳам мавжуд. Биринчи сўз ҳукмрон, иккинчи сўз Герай, учинчи сўз ҳалигача ўқилмаган, тўртинчи сўз кушон деб ўқилади. Шундай қилиб, биринчи гуйшуан-кушон уруғидан бўлган ҳукмроннинг номи бизга маълум бўлди. Лекин, афсуски, ҳалигача Герайнинг қачон ҳукмронлик қилганлиги бизга номаълум. Қўлгина тадқиқотчилар уни милоддан олдинги биринчи асрнинг иккинчи ярмида ҳукмронлик қилган бўлса керак, деб ҳисоблайдилар. Ёзма манбаларда бу тўғрида ҳеч нарса зикр этилмаган. Лекин кушонларнинг Герай ҳукмронлигидан кейинги тақдир ва уларнинг тарих саҳнасига кириб келишлари тўғрисида хи-



2-расм. Тангаларда тасвирланган шоҳ ҳайкали.

той йилномаларида баъзи бир маълумотлар бор. Йилномада юечжи қабилалари Бактрияни босиб олганларидан кейин тахминан юз йилдан кўпроқ вақт ўтгач, гуйшуан ҳокими Кадфиз қолган тўрт юечжи ҳокимини мағлубиятга учратган ва ўзини Кушон ҳукмдори деб эълон қилган. Тахмин қилинишича, Кужула Кадфиз Герайнинг ё ўғли, ёки набираси бўлган. Кужула Кадфиз юечжи қабилаларини ўз қўли остида бирлаштиргандан сўнг, ўша даврнинг кучли салтанатларидан бири ҳисобланган Парфия (Анъен) билан уруш бошлади ва ундан Кобул (Гаофу)ни тортиб олди. Тезда бу ақлли, айёр сиёсатдон ва буюк лашкарбоши Арохосия (Пуду) ва Кашмирни босиб олди ва шундай қилиб, кушонлар салтанатига асос солди. У 80 йил умр кўрган. Афсуски, бу шоҳнинг нечанчи йилларида ҳукмронлик қилганлиги ҳам бизга маълум эмас, қолган ҳукмронлар ҳақида ҳам шунини айтиш мумкин. Кужула Кадфиз вафотидан сўнг тахтга унинг ўғли Вима Кадфиз (Яньгаочжень) ўтирди. У тахминан 30 йилча шоҳлик қилган даврида отасининг сиёсатини давом эттириб, салтанатга Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий қисмларини қўшиб олди. Бу

шоҳ давлатнинг иқтисодий ҳаётини янада мустаҳкамлаш ниятида салтанатда пул ислоҳотини ўтказди. Ислоҳотга биноан мамлакатда мис тангалардан ташқари олтин тангалар ҳам муомалага киритилди. Олтин тангаларнинг қиймати унинг оғирлигига қараб белгиланган. Мамлакатда қўш динорлар, динор, ярим динор ва чорак динорлар муомалада бўлган. Бир динор 8 грамм олтинга тенг бўлган. Бу даврдаги кушонлар салтанатининг маъмурий тузуми ёзма манбаларда жуда кам ёритилган. Бизнингча, салтанат бир неча сатрапликка бўлинган бўлиб, улар шоҳ томонидан тайинланган волий—сатрап орқали идора қилинган. Одатда сатрап қилиб шоҳнинг ўғиллари ва энг яқин қариндошлари тайинланган. Бактрия ҳам кушонлар салтанати таркибидаги бир сатрап бўлган. Шубҳасиз, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий этган Бактрия сатраплиги салтанат ҳаётида алоҳида роль ўйнаган. Вима Кадфиз замоннда кушонлар салтанатининг пойтахти ҳозирги Пешавор яқинида бўлган.

Вима Кадфиз вафотидан кейин унинг ўрнини ўғли Канишка эгаллади. Бу шоҳ ҳукмронлик қилган йилларда кушонлар салтанати ўз тараққиётининг энг юқори нуқтасига кўтарилади. Кушонлар салтанатига қарашли ерлар кенгайтирилди, ҳозирги Панжоб, Синд, Уттар Прадеш штатларидаги ерлар қўшиб олинди. Шарқда салтанатнинг чегараси Банорасгача етди. Канишка Хитой империяси билан уруш олиб бориб, ундан Шарқий Туркистонни тортиб олди. У Парфия салтанати билан бўлиб ўтган жангларда ҳам бир қатор ғалабаларни қўлга киритди.

Канишка салтанатига қарашли ерларни янада кенгайтириш билан бирга давлатни ичдан мустаҳкамлашга ҳам катта эътибор берди ва бунинг учун бир неча ислоҳотлар ўтказди. Утказилган ислоҳотларнинг энг муҳимларидан бири будда динининг давлат дини деб эълон қилинишидир. Будда динини қабул қилган Канишка бутпарастларнинг биринчи ҳомийсига айланди. Унинг даврида жуда кўп будда ибодатхоналари қурилди.

Катта аҳамиятга молик бўлган тадбирлардан яна бири салтанат территориясида бактр тили ролининг ошиши бўлди. Балки бактр тили давлат тили ҳам бўлгандир. Ҳар қалай Канишка томонидан зарб қилинган тангаларда юнон тилида ёзилган сўзлар ўрнига бактр тилида ёзилган сўзларнинг пайдо бўлиши бежиз эмас.

Канишканинг шоҳлик қилган йиллари тўғрисида бир қанча тахминлар бор. Ёзма манбаларга қараганда Ка-

нишка 23 йил шоҳлик қилган. Унинг вафотидан кейин тахтни Хувишка эгаллайди. Бу шоҳ ҳукмронлик қилган йилларда салтанат сиёсий ниқирозга учрай бошлайди. Хувишка 30 йилдан ортиқроқ шоҳлик қилган. У ўлгандан кейин тахтга Васудева I ўтиради. У ҳам 30 йилдан ортиқ шоҳлик қилган.

Қадимги Бактрия вилоятига қарашли территорияда олиб борилаётган археологик тадқиқотларга қараганда, бу ерда кушонлар даврига оид кўплаб шаҳар ва қишлоқларнинг харобалари сақланиб қолган. Лекин археологик қазиниш ишлари уларнинг салмоқли қисмидагина кенг миқёсда олиб бориламоқда. Айниқса, Шимолий Бактриядаги Холчаён, Далварзинтепа, Зартепа, Явон, қадимий Термиз ва унинг яқинидаги Қоратепа, Фаёзтепа, Айртомларда ва Жанубий Бактрияда Беграм, Сурхкотал ва Дилбаржинда ўтказилаётган қазиниш ишларининг натижалари диққатга сазовордир. Бу қазиниш ишлари бактрияликларнинг кушонлар давридаги ижтимоий ҳаёти, иқтисодий ва маиший турмуш маданияти, диний тасаввурлари, касблари тўғрисида маълумотлар олиш мақсадида олиб бориламоқда. Ҳозир археологлар бу соҳани ўрганишда жиддий ютуқларга ҳам эришдилар. Ўтказилган илмий тадқиқотларнинг натижалари тўғрисида сизларга умумий тасаввур бермоқ учун, биз Холчаён, Далварзинтепа, Зартепа, Қоратепа ва Дилбаржинда ўрганиш чоғида олинган маълумотлар билан таништириб ўтамиз. Хусусан, Холчаёндаги қазиниш ишларига кўпроқ тўхталамиз. Чунки Холчаён, бир томондан, ҳозир энг яхши ўрганилган ёдгорликлардан бири ҳисобланади, иккинчи томондан, унда олиб борилаётган тадқиқотлар кушонлар маданиятини ўрганишда янги муҳим даврни очди, унинг шаклланиш йўлларини кўрсатиб берди.

ШАҲЗОДА САРОЙИ

Холчаён Денов районидаги Қалинин номи колхоз территориясида, Сурхондарёнинг ўнг қирғоғида жойлашган. Бу тепа икки қисмдан иборат бўлиб, бирининг томонлари 350×260 м, иккинчисиники 300×300 м га тенг. Қазинишлар давомида бу ерда шаҳар ҳокимининг саройи борлиги аниқланди (3-расм). Мазкур сарой меъморчилик нуқтани назаридан ғоят диққатга сазовордир. Сарой унчалик катта бўлмади (35×26 м), 9 хонадан иборат. У шарққа, кунчиқар томонга қаратиб қурилган. Саройнинг олд томонида узун айвон ҳам бўлиб, у олти-

та устунга таяниб турган. Айвонининг тўртта эшиги бўлиб, улардан учтаси тўртбурчакли асосий қабулхона билан боғланган. Қабулхона томонлари 6,1×17,6 мга тенг. Қабулхона ғарб деворининг ўртасида тахтли залга кирадиган эшик бор. Бу зал тўғри тўртбурчак шаклда бўлиб, асосий қабулхонадан кичикроқ. Бу залда гарчи уларга эҳтиёж бўлмаса-да, иккита устун бўлган. Бизнингча, мазкур устунлар кираётган одамнинг тўрда, тахтда ўтирган ҳоким томон эътиборини янада ошириш мақсадида ўрнатилган бўлса керак. Бу икки залнинг уч томонида узун йўлаксимон хоналар жойлашган. Бу хоналарда соқчилар ва хизматчилар яшаган бўлиши мумкин. Хазина ҳам шу хоналардан бирида сақланган.



3-раем. Шаҳзода саройи.

Саройни қуришда асосан хом гиштдан фойдаланганлар. Саройнинг томи текис бўлиб, лой сувоқли бўлган. Томнинг қирралари антефикс¹, пальметта² ва кунгура-

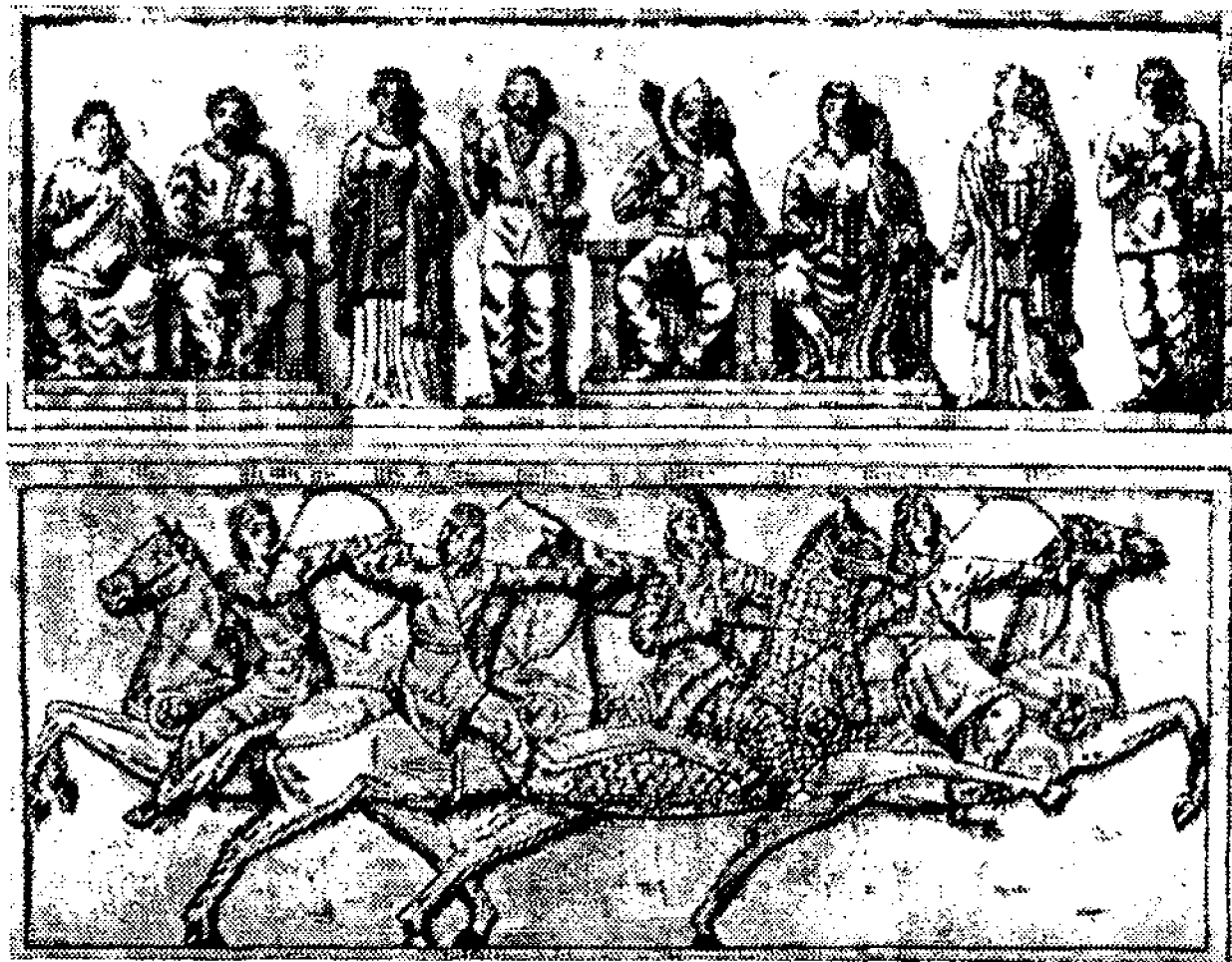
¹ Антефикс — латинча antefixum сўзидан олинган. Меъморчилик безакларидан бири, шакли жиҳатидан пальметтага ўхшайди.

² Пальметта — французча palmette сўзидан олинган бўлиб, ел-

лар билан безатилган. Уларнинг ҳаммаси қадимда қизил бўёқ билан бўялган. Саройнинг устунлари арчадан тайёрланган. Лекин уларнинг тагкурслари оҳакли тошдан ясалган. Профессор Г. А. Пугаченкова фикрича, айвоннинг учала девори полдан то дераза тешиги баландлигигача турли суратлар билан безатилган. Деворларнинг ундан юқори қисмида ҳайкаллар жойлашган. Суратлар бевосита лой сувоқ устига, баъзан эса ганч сувоқ устига чизилган. Рассомлар сурат чизишда қизил, қора, сариқ, ҳаворанг бўёқлардан фойдаланганлар. Чизиш услубига қараганда Холчаён деворларини безатган рассомлар юқори малакали мутахассислар бўлганлар. Афсуски, бу чизилган суратларнинг ҳаммаси бизгача яхши сақланиб қолмаган. Сақланган суратлар ичида эркакларнинг расмлари, узум ва бошқа мева ҳамда гулларнинг тасвири бор.

Асосий қабул залининг ва тахтли залнинг деворлари ҳам турли мазмундаги суратлар билан безатилган. Лекин улар ҳам жуда ёмон сақланган. Айниқса асосий қабул залининг жиҳозланиш услуби киши эътиборини ўзига кўпроқ жалб қилади. Залнинг уч девори уч метр баландликкача оқ ганч билан сувалган ва унинг устидан расмлар чизилган. Тўртинчи, кираверишдаги қарама-қарши девор эса фақат ганч сувоқ билан сувалган. Тахмин қилинишича, бу деворга қадимда чиройли гиламлар осилган. Шунинг учун унинг деворларига расмлар чизилмаган. Деворларнинг юқори қисмида икки метр баландликкача ҳайкаллар жойлашган. Ҳайкалларнинг ҳаммаси турли рангдаги бўёқлар билан бўялган. Кираверишдаги қарама-қарши деворда — марказий саҳнада шох, малика ва сарой аёллари тасвирланган (4-расм). Шох ва малика тахтга ўтирган ҳолатда акс эттирилганлар. Шохнинг ўнг қўлида туғро бор. Маълумки, у шарқ халқлари орасида ҳукмронлик аломатини билдиради. Шохнинг ҳам, маликанинг ҳам эғнида қимматбаҳо кийимлар. Суратга қараганда, уларнинг ёшлари тахминан 40—45 ларда бўлган. Маликанинг ўнг томонида ёш аёл ва йигит тик турган ҳолда тасвирланган. Қизини шундаки, йигитга қараганда аёл маликага яқин турибди. Г. А. Пугаченкова бу ҳолни қуйидагича тушунтиради: «Бу аёл шохнинг қизи, унинг ёнида турган йигит эса шохнинг куёвидир. Шунинг учун аёл маликага яқинроқ қилиб тасвирланган. Йигитнинг

пингисмон баргининг тасвирига ўхшаш архитектура деталига нисбатан ишлатилган.



4-расм. Сарой деворига ишланган ҳайкаллар.

юз тузилиши шоҳнинг юз тузилишига жуда ўхшайди. Демак, уларни бир халққа мансуб бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Шоҳнинг чап томонида жойлашган ҳайкалларнинг, айниқса эркакларнинг юз тузилиши шоҳнинг ва куёвнинг юз тузилишидан анча фарқ қилади. Уларнинг юз тузилиши кўпроқ парфияликларникига ўхшайди.

Марказий сахнада чапда камонли бир неча отлиқ тасвирланган. Отлар бор кучлари билан елдек югуриб кетаётган ҳолда берилган. Бу ерда отлар ва отлиқлар шундай тасвирланганки, гўё улар девор ёқалаб биз томон югуриб келаётгандек туюлади.

Қабул залининг кираверишидаги қарама-қарши деворнинг шимолий қисмида юз тузилиши бир-бирига ўхшаш, соч ва мўйловларини тараш услуби бир хил бўлган ҳайкаллар сахнаси жойлашган. Бу ҳақиқий бактриялик кушонларнинг ҳайкаллари дир. Тахмин қилинишича, бу ерда ҳоким, унинг ўғиллари ва яқин қавм-қариндошлари тасвирланган. Саҳнанинг бошида отлиқ маъбуданинг ҳайкали жойлашган. У шитоб билан Герайлар уруғи томон интилмоқда. Бу билан ҳайкалтарош—рассом Герай уруғини маъбуда томонидан улуглашаётганини, ғалаба билан табриклаётганини кўрсатмоқчи бўлган, чамаси. Маълумки, юнон тасвирий санъатида фақатгина иккита маъбуда аравада тасвирланади. У ҳам бўлса, уруш маъбудаси Афина ва ғалаба маъбудаси Ника дир. Мазкур сахнада ғалаба маъбудаси Ника тасвирланган. Тадқиқотларга қараганда, бу даврда шарқ халқлари орасида ғалаба маъбудасининг тасвири кенг тарқалган. Жумладан, Парфия шоҳи Митридатнинг тангаларида қанотли Ника аравада кетаётган ҳолда тасвирланган.

Залнинг мазкур ҳайкаллар сахнасида юқорида, 60 см баландликда турли худоларнинг, хусусан юнонлар маъбудаси Ника, маҳаллий халқларнинг худоси Митранинг ҳайкаллари тасвирланган. Бундан ташқари, бу ерда қўлларида гулчамбар кўтарган яланғоч болаларнинг, созанда қизларнинг, сатирларнинг ва масхарабозларнинг ҳайкали бўлган. Ҳайкалларнинг ҳаммаси оқ гажаклар орасида тасвирланган.

Маълумки, Юнон-Бактрия шоҳлиги давридаги ҳайкалларга жўшқин ҳаётийлик хос бўлган. Холчаён ҳайкалтарошлари, умуман олганда, Юнон-Бактрия давридаги ҳайкалтарошлик қондаларига риоя қилган ҳолда ўзларининг мазкур ноёб асарларини яратган бўлсалар-да, уларнинг асарларида Бактриянинг янги ҳукм-

рон табақасининг эстетик қарашлари, ички дунёси ўзининг ёрқин ифодасини топган. Бу кушонларнинг талаби, эҳтиёжи, қолаверса, замон талаби эди. Холчаён ҳайкалларига сиполик, вазминдорлик хосдир. Уларда инсоннинг ички дунёси чуқур ифодаланган. Масалан, бу ерда топилган жангчи ҳайкалида жангчининг шафқатсизлиги, қаттиққўллиги унинг юз қиёфасидан яққол сезилиб туради. Шунингдек, Герай ҳайкалида Герай продасининг мустаҳкамлиги, улуғлиги яққол акс этган. 5-расмда чўзиқ юзли ёш йигитнинг ҳайкали тасвирлан-



5-расм. Герай уруғларига мансуб ёш йигит ҳайкали.

ган. Унинг қошлари юқорига кўтарилган, пешонаси кенг, қирра бурунли, катта кўзлари чеккаси томон озгина қийиқлашган, шоп мўйлов, сочлари ва зулфи ўзига хос қилиб қирқиб таралган. Йигитнинг боши лента билан боғланган. Тасвирланган йигит бўй-бастаи келишган, истараси иссиқ. Унинг сочи ва мўйловининг қирқилиш услуби асосий қабул залида тасвирланган шоҳ ва Герай уруғларига мансуб кишиларнинг тасвирига айнан ўхшаш. Бу аломатлар йигитни Герай уру-

ғидан деб ҳисоблашга асос бўлади. Ингит бошининг лента билан боғланишига қараганда, у шаҳзодага ўхшайди. Чунки бундай ленталар шоҳлик, ҳокимлик белгисидир. Шаҳзоданинг юз тузилишида мағрурлик, улуғворлик ва қатъийлик аломати мужассам.

Умуман, Холчаёнда топилган ҳайкаллар ҳаётний, таъсирчан ва жозибадор. Бу ердаги ҳар бир ҳайкалнинг ўзи бир дунё, баҳоси йўқ ноёб асардир. Уларда ўз замонасининг мафқураси, диний тасаввурлари, маданий-маиший ҳаётининг баъзи томонлари ёрқин ифода-ланган. Холчаёнда топилган ҳайкаллар ва расмлар ўтмиш даврга хос услубда ишланган. Зеро, бу ерда эллинизм, маҳаллий бактрияликларнинг ва кўчманчи юечжи қабилаларининг маданий анъаналари ҳам маълум даражада ўз аксини топган. Мана шу уч куч асосида Кушон маданияти шакллана борди. Табиийки, бу жараёнда маҳаллий бактрияликларнинг маданий анъаналари таъсири бошқаларникига қараганда кучлироқ бўлган. Вақт ўтиши билан бу ҳол янада кучлироқ кўзга ташлана бошлайди. Айниқса, II—III асрларда Бактрия тасвирий санъатида эллинизм анъаналарининг таъсири жуда пасайиб кетди.

Аксинча, Бактрияда ҳинд маданиятининг, айниқса будда дини билан боғлиқ бўлган санъатининг таъсири орта борди³. Бунга бир қанча сабаблар бор. Биринчидан, тахминан тўрт аср давомида Бактрия ва Ҳиндистоннинг ягона салтанат—Кушонлар подшолиги таркибига кирганлигидир. Бунинг натижасида икки мамлакат ўртасидаги мавжуд маданий алоқалар янада яқинлашди. Иккинчидан, бунга будда динининг кушонлар салтанатининг давлат дини деб эълон қилиниши сабаб бўлди. Бу воқеа кушон шоҳи Канишка ҳукмронлик қилган даврга тўғри келади. Лекин бу билан биз бунгача Бактрияда будда дини тарқалмаган демоқчи эмасмиз. Будда дини, бу ерда, сўнгги йиллардаги археологик тадқиқотларга қараганда, милоднинг бошларида тарқала бошлаган.

Ҳар қандай бошқа динлар каби, буддизм ҳам инсоннинг борлиқлиги моҳиятига ўзича изоҳ беради. Изоҳ-

³ Будда — Буддха санскритчада нурланган деган маънони билдиради. Буддизм анъаналарига кўра, Будда буддизм динининг асосчиси бўлиб, авлиё бир зот ва у одамларни азоб-уқубатлардан халос этиш учун пайдо бўлган экан. Будда номини олган одам аслида Гаусма подшолигининг шаҳзодаси бўлиб, унинг асли исми Сиддхартха Гаусма бўлган ва милоддан олдинги 623—544 йилларда яшган.

лар эса, биринчи навбатда, санъатда ўз ифодасини топди. Чунки санъат инсон онгига тез ва ўткир таъсир этадиган воситалардандир. Турли мамлакатларда турли тарихий даврларда бу воситадан руҳонийлар кенг фойдаланганлар. Буддизм тарғиботчилари ҳам бундан четда қолмадилар. Улар Будда таълимотини омма орасида кенг тарғиб қила бошладилар. Бунинг учун улар махсус ибодатхоналар қуриб, уларда Будда ва бодисатваларнинг ҳайкаллариини ўрнатдилар. Девогларда уларнинг ҳаётларидан лавҳалар чизилди. Бу ибодатхоналарда Будда ва Бодисатва ҳайкаллари ва расмларидан ташқари, бошқа турли қиёфадаги ва мазмундаги ҳайкал ва расмлар ҳам бўлган. Қизилги шундаки, уларда ҳам озми-кўпми буддизм ғоялари ўз ифодасини топган. Бунинг Айртомдаги ибодатхона харобаларида топилган ҳайкаллар мисолида ҳам, Қоратепа, Фаёзтепа, Далварзинтепада топилган ҳайкаллар мисолида ҳам кўриш мумкин.

АЙРТОМ ПИРАМОНИ

Айртом Термиз шаҳридан 18 км шарқда, жўшқин Амударё бўйида жойлашган. Айртом кушонлар даврига онд ўзига хос ёдгорликдир, яъни бу ердаги иморатлар тарқоқ ҳолда жойлашган. Ҳозир ёдгорликнинг анчагина қисмини Амударё сувлари ювиб кетган. Айртомни ўрганишга қизиқ бир тасодиф сабаб бўлди. Бу 1932 йилнинг куз фаслида содир бўлган эди. Чегарачилар катерда сузиб кетаётиб, дарё тагида ётган қандайдир катта бир тош бўлагига кўзлари тушиб қолди. Тошда одамлар тасвирланган эди. Улар бу тошни дарё тагидан кўтариб олиб, Тошкентга, олимларга хабар бердилар. Тезда Термизга бир группа олимлар етиб келди. Улар орасида машҳур олим М. Е. Массон ҳам бор эди. У мазкур тошда тасвирланган расмларни синчиклаб ўрганиб, уни кушонлар даврига онд эканлигини аниқлади. Тош дарё бўйида жойлашган баланд тепадан қулаб тушган эди. Ҳозир бу топилма Эрмитаж залларидан бирини безатиб турибди.

1933 йилнинг кузида Айртомни ўрганишга махсус экспедиция уюштирилди. Экспедиция ўз ишларини мазкур тош қулаб тушган тепани ўрганишдан бошлади. Маълум бўлишича, бу тепа ибодатхона харобаси бўлиб, ундан ҳар хил қиёфадаги ва мазмундаги ҳайкаллар топилди. Улар асосан, оҳактошдан ясалган. Шулардан бирига қисқача тўхталиб ўтамиз. Бу қачонлардир ибодат

датхона карнизини безатиб турган уч созанданинг ҳайкаллари (6-расм). Карнизнинг бир томонида юзини сал ўнгга буриб турган ва чилтор чертаётган кулча юзли, кўзлари катта, қошлари туташган, қирра бурунли, лаблари қалли ёш аёлнинг ҳайкали тасвирланган. Аёлнинг эғнида қимматбаҳо кийим, қулоқларида сирға, қўлларида биллакузук, бўйнида маржонлар бор. Торга ўхшаш чолғу асбобини чалаётган иккинчи аёл бироз



6-расм. Айртондан топилган созандалар ҳайкали.

чапга қараб турган ҳолатда тасвирланган. Унинг эғнидаги кийим биринчи аёлнинг эғнидаги кийимдан ўзининг одмиллиги билан ажралиб туради. Қўлларида биллакузук бор, қулоқларида сирға бор-йўқлиги биланмайди. Чунки аёлнинг боши рўмол билан ўралган. Аёлнинг рўмол ўраш услуби диққатга сазовор. Рўмолнинг бир учи орқага ташланган, иккинчи учи эса аёл елкаси ва қўлининг юқори қисмини ёпиб турибди. Бу икки аёл ораллигида акант япроғи тасвирланган. Япроқ учи олдинга бироз эғилган ҳолатда аке эттирилган.

Учинчи ҳайкалда ғабла чалаётган ёш созанда тасвирланган. Созанданинг йиғит ёки қиз эканлигини ҳайкалга қараб аниқлаш қийин. Унинг юзи думалоқ, кўзлари катта, қовоқлари солинган, қошлари туташиб кет-

ган, сочлари калта ва жингалак. Созанда лабида кулгичлар жойлашган. Бу созанданинг қулоқларида ҳам сирға, қўлларида билакузук, бўйнида маржонлари бор. Мазкур созанда билан тор чалаётган созанда орасида худди олдингидагидек акант япроғининг тасвири бор. Учинчи созандадан кейин ҳам яна бир акант япроғи акс эттирилган. Бизнингча, бу раҳда яна икки созанданинг ҳайкали бўлган. Лекин улар бизгача етиб келмаган. Зеро будда дини билан боғлиқ қадимги ҳинд афсоналарида бешта «муқаддас товуш таратувчи» мусиқа асбоблари: чилтор, тор, ноғора, уд ва кимвалах* қайд қилинади. Ўз-ўзидан равшанки, бу беш асбобни беш киши чалган. Ривоятларда айтилишича, бу «созандалар группаси» Буддага лаззат, завқ бағишлаши керак бўлган. Ҳайкаллариинг тагида ҳам қатор акант япроқлари тасвирланган. Аммо булар созандалар орасида тасвирланган япроқлардан кичикроқ. Созандаларнинг юз қиёфаси Ганхара, юнон-рим ҳайкаллари қиёфасидан тубдан фарқ қилади. Бу ҳол, айниқса диққатга сазовордир. Демак, бу санъат асари, бактриялик ҳайкалтарошнинг маҳсулидир. Унда ҳақиқий бактрияликнинг юз қиёфаси акс эттирилган. Учала созанда чеҳрасидан ҳам енгил табассум сезилиб турибди. Лекин, умуман олганда, уларнинг чеҳралари шавқсиз, танг ва турғун. Уларда Холчаёндан топилган ҳайкалларда бўлганидек туйғунлик ва жўшқинлик аломатлари сезилмайди.

Айртом ибодатхонасида жуда кўп бошқа ҳайкаллар ҳам топилган. Уларнинг кўпчилигида осмон парилари—девапутралар тасвирланган. Парилар гулчамбар ва ичида хушбўй модда солинган идишлар кўтариб кетаётган ҳолатда акс эттирилган. Мазкур образлар ҳам будда дини билан боғлиқдир. Агар созандалар Буддага лаззат ва завқ бағишлаган бўлса, у ҳолатда парилар унинг йўлига гуллар тўшаганлар ва атир пуркаганлар. Тахмин қилинишича, Айртом ибодатхонасидан топилган ҳайкаллар асосан Будданинг ўлим маросими билан боғлиқ бўлган. Айртом ҳайкаллари, сўзсиз, кушонлар давридаги Бактрия маданиятининг бағоят юқори таъраққиётидан гувоҳлик беради.

ТЕРМИЗ ИБОДАТХОНАЛАРИ

Кушонлар давридаги Шимолий Бактриянинг энг катта ибодатхонаси Қадимий Термиз шаҳри яқинида

* Ҳинд ноғораси.

бўлган. Бу ибодатхонага ўша замондаги кўпчилик шаҳар ва қишлоқлардан бутпарастлар келиб сажда қилганлар. Гарчи ҳар бир шаҳарда бутпарастларнинг алоҳида ибодатхоналари бўлса-да, марказий ибодатхонада тоат-ибодат маҳаллий ибодатхоналардагидан бошқача ғайритабiiий руҳда ўтган. Бунинг устига марказий ибодатхона коҳинлари будда дини ақидаларини жуда яхши билганлар. Шу билан бирга Термиздаги ибодатхона қошида будда динининг вонзлари таҳсил олишган. Улар бу ерда Будда таъдмотини мукамал ўрганганлар. Қизиқарли томони шундаки, улар будда динининг ватани бўлмиш Ҳиндистон коҳинлари билан бемалол рақобат қилганлар. Ёзма манбалардан маълумки, Термиздан Дхармамитра исмли машҳур коҳин етишиб чиққан. Иккинчи бир тарғиботчи Гхошака ҳисобланади. У Пешаворда буюк Кушон шоҳи Канишка уюштирган бутпарастларнинг йиғилишида иштирок этган. Гхошака билан Бактрияда буддизмнинг бир мазҳаби—вайбхашикларнинг тарқалиши боғланган. У бундан ташқари буддизмга бағишланган катта бир асарнинг муаллифи ҳам бўлган. Бу асар «Абхидхормапитака» деб аталган.

Термиз ибодатхоналарининг бири ҳозир Қоратепа номи билан боғлиқ. Мана йиғирма йилга яқиндирки, Қоратепада археолог Б. Я. Ставский раҳбарлигида археологик тадқиқотлар кенг миқёсда тўхтовсиз равишда олиб борилмоқда. Ҳозиргача Қоратепада ўндан ортиқ иншоотлар группаси очиб ўрганилди. Ҳар бир бундай иншоот тўғрибурчакли катта ҳовли, ибодатхона ва уни тўрт томондан ўраб турган йўлакдан иборат. Ибодатхона хоналарининг бирида Будданинг ҳайкали, иккинчисида ступа топилди. Афсуски, ступанинг ҳозир фақат таг қисми сақланиб қолган.

Қоратепада топилган ступалар буддизмга хос иншоот бўлиб, у ҳамма будда дини тарқалган мамлакатларда учрайди. Бундай ступалар асосан бир хил услубда қурилган. Ступаларнинг асоси тўртбурчак бўлиб, бир неча метр баландликка кўтарилган бўлади. Баландлик устига эса цилиндрсимон иншоот солинган. Унинг баландлиги ҳам бир неча метрга ёки ўн метрга тенг бўлган. Унинг усти гумбазсимон қилиб ишланган ва унга ёғочдан туғ ўрнатганлар. Бу туғга тошдан ясалган бир нечта соябон ўрнатганлар. Бундай соябон буддистларда чатра деб аталган. Буддистларнинг ҳисоблашича, чатра муқаддас дарахтнинг рамзи бўлиб, мазкур дарахт соясида Будда ўз диний назариясининг асосларини ишлаб чиққан экан. Қоратепа ибодатхона хоналари-

нинг деворларида эса диний мазмундаги расмлар акс этган. Хусусан, Буддани ўзининг тасвири ҳам бўлган. Қизиғи шундаки, Қоратепадаги мазкур иншоотлар худди Ҳиндистон, Покистон ва Афғонистондаги бутпарастларнинг ибодатхоналари каби ер остига қурилган. Аммо Қоратепада ер устига қурилган бинолар ҳам бўлган. Ер устига қурилган иншоотлар ер остига қурилган иншоотлар билан узвий боғланганлар. Қуйида Қоратепадаги мана шундай ер устига ва ер остига қурилган иншоотларнинг бир-бирлари билан узвий боғланганлигини кўриб чиқамиз. Тепалик устига катта ҳовли қурилган. Унинг тўрт томони кенг айвон билан ўралган. Ҳовлининг ғарбий қисмида ер остида жойлашган ибодатхона билан боғловчи иккита эшик жойлашган. Пастки хоналарга зинапоялар орқали тушилган. Деворнинг ўртасида катта тоқча бўлиб, унда Будданинг катта ҳайкали турибди. Ҳовлининг шимолий ва ғарбий қисмидаги айвоннинг деворлари қизил рангда оддийгина расмлар билан бўялган, жанубий айвоннинг деворлари турли расмлар билан безатилган. Расмлар айвоннинг ўртасидаги эшикнинг икки томонига чизилган. Бу эшик ҳовлини кичик бир ёриткич билан боғлаган. Расмлар ҳаворанг бўёқ устига чизилган. Хусусан, бу ерда донаторлар⁴, ибодатхона қурилишига маблағ ажратган ва унга ҳомийлик қилган аслзода эркак ва аёлларнинг расми чизилган. Қираверишдаги эшикнинг юқорисидан Будда ва руҳонийлар расми жойлашган. Бу ерда, аynиқса Будданинг расми эътиборни тортади (7-расм). Рассом унинг юзини ёш аёлларнинг юзига ўхшатиб тасвирлаган. Унинг юзида қандайдир сирли мулозимлик, лабларида эса илиқ табассум ифодаланган. Умуман, бу расмлар катта маҳорат билан чизилган бўлсада, уларда жўшқин ҳаётнийлик сезилмайди. Албатта, бунда ўша замон диний мафкураси ўз ифодасини топган бўлса керак.

1968 йили Қоратепа ибодатхонасидан 2—3 км шимоли-шарқда буддистларнинг яна бир ибодатхонаси топилди. Унинг топилиши Бактрияда буддизмни ўрганиш борасида муҳим бир босқич бўлди. Бу ибодатхона фанда Фаёзтепа номи билан маълумдир. Ҳозир Фаёзтепа археологик жиҳатдан тўла ўрганилиб чиқилди. Текширишлар Фаёзтепанинг вихара туридаги ибодатхона эканлигини кўрсатди. У уч комплексдан иборат бўлиб,

⁴ Донатор — лотинча donator сўзидан олинган бўлиб, ҳада қилувчи деган маънони билдиради.

ҳар бирида ҳовли бўлган. Ибодатхонанинг марказий қисмидаги комплексида диний маросимлар ўтказилган, шимоли-ғарбий комплекс монастир, учинчи комплекс (жануби-шарқий) эса хўжалик ишларини олиб боришга мўлжалланган. Марказий комплекс ҳовлисининг



7-расм. Қоратош ибодатхонасидан топилган Будда расми.

шимоли-ғарбий қисмида жойлашган эшик монастир комплекси билан боғланган. Мазкур эшик яқинида оҳақтошдан ясалган ҳовузча бўлган. Ҳовузчадан сув шер бошига ўхшатиб ясалган труба орқали чиқиб турган. Марказий комплекс ҳовлисининг шимолий қисмида ступа жойлашган. Унинг шакли Қоратепадagi ступаларга жуда ўхшайди. Фаёзтепа ступасининг соябони сақланмаган. Марказий комплекснинг жанубий қисми-

да, ступанинг қарама-қаршисида ибодатхона жойлашган. Ибодатхонага кираверишда марказий ҳовлининг жанубий айвонида лой ва ганчдан ясалган Будда ва бодисатваларнинг⁵ ҳайкаллари турган. Уларнинг кўпчилиги қизил ва устидан тилла суви билан безатилган. Айвоннинг деворида эса турли мазмундаги расмлар жойлашган. Ибодатхона деворлари ҳам расмлар билан безатилган. Хусусан, унинг жанубий деворида қизил кўйлак кийган Будданинг расми чизилган.

Унинг икки томонида яна икки кишининг расми бор. Улардан бири буддага сажда қилмоқда. Булардан ташқари, бу хонада бошқа кишиларнинг катта маҳорат билан чизилган расмлари ҳам топилган. Расмда тасвирланаётган одамларга қандайдир ҳаётийлик бахш эта олганлар. Мазкур хонадан топилган оқ мрамартошдан ва алебастрдан ясалган ҳайкаллар ҳам диққатни жалб этади. Уларнинг кўпчилиги бўёқ ва тилла суви билан қопланган. Ҳайкаллар орасида алебастрдан тайёрланган Будданинг ҳайкали алоҳида ўрин тутади. Ҳайкал ўзининг ниҳоятда бежиримлиги ва юқори эстетик дид билан тайёрланганлиги учун одамларда зўр қизиқиш уйғотади. Ҳайкалнинг юзи оқ, кўз ва сочлари қора ранг билан бўялган.

1972 йили бу ерда оқ мрамартошдан ясалган ҳайкаллар группаси топилди. Унда Будда ва икки руҳоний акс эттирилган (9-расм). Будда муқаддас дарахт тагида ўтирган, руҳонийлар эса унинг икки томонида турган ҳолда тасвирланган. Бу ҳайкаллар группаси шунчалик нафис ва гўзал ишланганки, уни сўз билан таърифлаб бўлмайди. Бундай ишланган Будда ҳайкали ҳатто буддизм ватани ҳисобланган Ҳиндистонда ҳам маълум эмас. Фаёзтепа топилмалари тўғрисида жуда кўп ёзиш мумкин. Афсуски, китобимизнинг ҳажми бунга имкон бермайди. Бу ерда фақат шу нарсани қайд қилиб ўтиш керакки, яъни Фаёзтепага қадимда одамлар фақат сажда қилгани келмай, балки юқорида қайд қилган монастырда таҳсил ҳам кўрганлар ва яшаганлар. Эҳтимол, юқорида қайд қилинган термизлик руҳонийлар Дхармамитра ва Гхошака мана шу Фаёзтепа ибодатхонасида саводларини чиқарганлар. Умуман, Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналари қанчалик ҳаробага айланмасин, улар ўзларининг маҳобатлиги, расм ва ҳайкаллари эса минг йиллар ўтишига қарамасдан ўзининг мазмуни ва ишланиш услуби билан ҳозир ҳам

⁴ Бодисатвалар — Будданинг сафдошлари

одамларда кучли таассурот қолдиради. Энди бир неча дақиқа кўз олдингизга келтиришчи, ўз даврида мазкур ибодатхоналар ва уларнинг деворларида чизилган расмлар, ҳайкаллар бу ерга келган одамларга қанчалик кучли ва шу билан бирга сирли таъсир кўрсатган. Улар ўзларини бошқа бир дунёга келиб қолгандек сезишган бўлсалар керак.

Қоратепа ва Фаёзтепадаги тадқиқотлар бизга Будда дини билан боғлиқ бўлган меъморчилик нишоотлари тўғрисида қимматли маълумотлар берибгина қолмай, у Будда динининг Ўрта Осиёда, хусусан Бактрияда тарқалиш йўллари, буддизм ғоялари билан суғорилган санъат, бактрия тили, ёзувлари ҳақида фикр юритишга имконият яратди.

Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналари ўзларининг қурилишлари билан Ҳиндистондаги будда ибодатхоналаридан ажралиб туради. Будданинг ўзи ҳам бу ерда ўзига хос тасвирланган. Маълумки, Будданинг учта ўзига хос ажратиш белгилари бўлган: пешонасида доғ, бошининг ўртасида дўнглик ва қулоғининг солиноғи узун бўлган. Қоратепа ва Фаёзтепада тасвирланган Будданинг эса, бундай ажратиш белгиларидан ташқари, атрофи нимб⁶ ёки аланга билан ўралган. Бу борада Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналари ва расмлари Шарқий Туркистон ва Узоқ Шарқдаги буддистларнинг ибодатхоналари ва расмларига кўпроқ яқин. Аммо улар Қоратепа ва Фаёзтепа ибодатхоналаридан анча кейинги даврларга оиддир. Демак, Шарқий Туркистон ва Узоқ Шарққа буддизм Ўрта Осиё орқали тарқалган, деб ҳисоблаш мумкин.

Сурхкотал — оташпарастилар ибодатхонаси. Кушонлар даврида Будда динидан ташқари оташпарастилик ва бошқа маҳаллий динлар тарқалган эди. Оташпарастилар ҳам буддизм ҳомийлари каби йирик ибодатхоналар қурганлар. Масалан, шундай ибодатхоналардан бири Жанубий Бактрияда — ҳозирги Шимолий Афғонистон территориясида очилган. Сурхкотал ибодатхонаси Туркистон тоғларида жойлашган бўлиб, унга зиналар орқали чиқилган. Ибодатхонанинг асосий зали тўғри бурчак шаклида бўлган. Залнинг томонлари 35 × 27 м га тенг. Асосий зал уч томондан йўлаксимон хоналар билан ўралган бўлиб, залга уч йўлак орқали ки-

⁶ Нимб — лотинча *nimbus* сўзидан олинган ва булут маъносини билдиради. Буддизм санъатида нимб Будданинг боши атрофидаги ёғду тасвирга нисбатан қўлланилиб, у муқаддаслик ва диндорлик аломатидир.

рилган. Залнинг марказида тош бўлаклардан тўртбурчак шаклида кўтарилган кўтарма — супа қурилган.

Платформанинг бурчакларида устунлар бўлган. Қадимда бу платформанинг устида муқаддас ўчмас олов ёниб турган.

ДАЛВАРЗИНТЕПА — ИЛК КУШОНЛАР ПОЙТАХТИ

Шўрчи райони яқинидаги Далварзинтепада олиб борилган археологик тадқиқотлар натижалари ўзининг илмий аҳамияти жиҳатидан Холчаён, Айртот, Қоратепада қоллшмайди. Мана бир неча йилдирки, бу ерда кенг миқёсдаги археологик қазиниш ишлари олиб борилмоқда. Ҳозир Далварзинтепада кушонлар даврига оид иморатларнинг харобалари очилган. Айниқса бу кўҳна шаҳарнинг ўртасида жойлашган тепаликда олиб борилган археологик қазиниш ишлари диққатга сазовордир. Текширишларга қараганда, бу ерда қандайдир катта маъмурий бинонинг харобаси бўлган экан. Мазкур бинонинг хоналари орасида бўйи 11,6 м, эни 9,6 м ли хона ажралиб туради. Бу хонанинг деворлари бошқа деворларга қараганда қалтироқ, сувоқлари нисбатан сифатли. Хонанинг томи текис бўлиб, бу қадимда тўртта устунга таяниб турган. Бизгача устунлар сақланиб қолмаган бўлса-да, уларнинг оҳактошдан ясалган тагкурсиси етиб келган. Устунлар арча дарахтидан ясалган бўлса керак. Тахмин қилинишича, бу хона қадимда шаҳар ҳокими ёки қандайдир амалдорнинг меҳмонхонаси ёки қабулхонаси бўлган. Хонани уч томонидан узун йўлаксимон хоналар ўраб турган. Қазиниш давомида бу ерда иккинчи даражали бошқа хоналар ҳам топилган. Бундан ташқари, Далварзинтепада кулолларнинг маҳалласи ҳам ўрганилган. Кулоллар яшайдиган хоналар ўзининг ҳашаматлилиги билан ажралиб туради. Хоналарнинг деворлари турли бўёқлар билан нақшланган. Бу ерда ҳайкаллар ҳам топилган. Демак, кулоллар ўзларига анча тўқ бўлганлар. Сопол идишларни пиширадиган хумдонлар уйларнинг яқингинасида жойлашган. Ҳозиргача бу ерда ўндан ортиқ хумдон қазиб ўрганилган. Очилган хумдонлар икки қаватли бўлиб, унинг пасткиси ўтхона вазифасини, юқориси эса идишларни пиширадиган хона ролин иўтаган. Хумдонларнинг ўзи тўғрибурчак шаклида бўлган. Ўтхона ва сопол пиширадиган хона махсус тўсиқ билан ажратилган. Бу тўсиқда ўнлаб тешикчалар бўлиб, бу тешикчалар орқали иссиқ ҳаво пишириш хонасига ўтган ва сопол идишлар-

ни пиширган. Топилган сопол идишлар сифатлилиги ва чиройлилиги билан фарқ қилади. Далварзинтепа кулоллари сопол идишларни тайёрлашда катта муваффақиятларни қўлга киритганлар. Бунга бу ерда топилган сопол идишлар гувоҳ бўла олади. Улар бир хилдаги идишларни навбатма-навбат тайёрлашни йўлга қўйганлар.

1972 йилда Далварзинтепада олтин буюмлардан иборат хазина топилди. Кичик кўзадаги хазина уйлардан бирининг поли тагига кўмиб қўйилган экан. Кўзада олтиндан тайёрланган 115 та буюм бўлган. Сирғалар, биллакузуклар, камарбандлар, узуклар, олтин шодаси ва олтин ёмбилар шулар жумласидандир. Буларнинг ҳар бири, аввало, санъат асарни сифатида бебаҳо аҳамиятга эгадир (8-расм). Олтин безаклар зўр маҳорат билан тайёрланган бўлиб, улар гўзаллиги, нафислиги, жим-жимадорлиги ва нозик ишланганлиги билан кишини лол қолдиради. Камарбандларда афсонавий ҳайвонлар тасвирланган. Бу топилдиқ кушонлар даврида Бактрияда заргарлик санъатининг юқори тараққий қилганлигидан далолат беради. Хазина милоннинг II—III асрларида кўмилган деб тахмин қилинмоқда.

Қазини давомида Далварзинтепада юқорида қайд қилинган топилмалардан ташқари яна жуда кўп турли-туман нарсалар—сопол идишлар, ҳайкалчалар, тақинчоқлар, кушон шоҳларининг тангалари, шатранж доналари ва бошқа шу каби нодир нарсалар топилган. Бу топилмаларнинг ҳаммаси Далварзинтепада яшаган аҳолининг диний эътиқодлари ва маданий ҳаётининг турли томонлари тўғрисида тасаввур беради. Бу ерда олиб борилган археологик тадқиқотлар яна шунни кўрсатдики, бу шаҳарнинг пойдеворида Юнон—Бактрия шоҳлиги даврида асос солинган экан.

Далварзинтепа атрофида бир қанча кичик тепалар сақланиб қолган. Археологлар бу тепаларнинг бир нечасида қазини ишларини олиб бормоқдалар. Тепаларнинг бирдан кушонлар даврига оид ибодатхона харобаси топилди. Ибодатхона бир неча хоналардан иборат бўлиб, хона ичидан будда дини худоларининг турли ҳайкаллари топилди. Ҳайкалларнинг ҳаммасини маҳаллий бактриялик ҳайкалтарошлар тайёрлаганлар. Шунинг учун уларда Бактрия тасвирий санъатининг анъаналари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Шундай бўлса-да, ҳайкалларда гандхар ва юнон-рим санъатлари анъаналарининг таъсири бирмунча сезиларлидир. Шунингдек, яқинда бу ерда яна бир ноёб ёдгорлик борли-

ги аниқланди. Далварзинтепадан бир неча километр узоқликдаги кичик тепани текислашайтган тракторчилар хом ёштдан қурилган бинонинг деворларини кўриб қолдилар ва бу тўғрида дарҳол археологларга ха-



8-расм. Далварзинтепадан топилган олин буюмлардан бири.

бар бердилар. Тезда бу ерда узун йўлакнинг тархи аниқланди. Йўлакнинг ҳар икки томонида тўрттадан хона жойлашган экан. Хоналарнинг шипи гүмбазсимон қилиб қурилган. Бу хоналардан одам суякларини, сопол идишлар, турли тақинчоқлар ва тангалар топилди. Ҳар бир хонада бир неча одам кўмилган экан. Уларнинг суякларини ҳар томонга сочилиб кетган. Албатта, бу тасодиф эмас.

Маълумки, Урта Осиё халқлари, жумладан бактрияликлар орасида дин эркинлиги мавжуд эди. Шунинг учун аҳоли ҳар хил динга топинган. Бактрия аҳолиси орасида айниқса будда ва зардуштийлар динига сажда қилувчилар кўп бўлган. Бу ерда кўмиш маросими ҳам турлича бўлган. Чунки ҳар бир дин ўзига хос кўмиш қондаларини ишлаб чиққан. Текширишлар шуни кўрсатадики, Далварзинтепа яқинида топилган бино сағана қолдиғи бўлиб, унинг энг пастки қатламида одамлар ётган ҳолда хумга кўмилган экан. Урта қатламда аввал дахмада тозаланган одам суяклари қайд қилинган. Демак, ўрта қатламда кўмилган одамлар зардуштийлар динидаги кишилар экан. Шунинг учун уларни зардуштийларнинг одатига биноан кўмганлар. Юқори қатламда одамлар бир-бирлари устига кўмилганлар. Мазкур сағана милоддан олдинги II—I асрларда қурилган бўлиб, ундан кушонлар даврида ҳам фойдаланганлар. Бу ердаги қазиш ишларига раҳбарлик қилган археолог Э. В. Ртвеладзеннинг фикрича, мазкур сағана бир уругга қарашли бўлган.

Шимолӣ Бактрияда топилган бу сағана фан учун жуда аҳамиятлидир. Чунки у кушонлар давридаги маҳаллий бактрияликларнинг дафн қилиш маросими, қабрларининг тузилиши каби муаммоларнинг ечилишида муҳим роль ўйнайди. Бактрияда яшаган кўчманчи юечжи қабилаларининг дафн маросимлари эса бошқачароқ бўлган.

Ҳозир қадимий Бактрияда очилган ўнга яқин кўчманчиларнинг қабристонни маълум. Тожикистондаги Тулхар, Кўккум, Ориқтов ва Туркменистондаги Бабашов қабристонлари шулар жумласидандир. Айниқса Тулхар қабристонни яхши ўрганилган. Бу қабристондаги 350 га яқин гўрдан 219 таси ўрганилган. Археологик қазиш ишлари шуни кўрсатдики, Тулхарда асосан икки хил гўр мавжуд бўлган. Уларнинг биринчи хили худди ҳозирги мусулмонларнинг гўрлари — лахадга ўхшайди, иккинчиси ёрмадир. Уликлар ясашиб ётган ҳолатда кўмилганлар, бошлари шимол томонда бўлган. Уларнинг олдидан сопол идишлар, қурооллар, тақинчоқлар ва суяклар топилган. Қадимги одамларнинг тасаввурича, бу нарсаларнинг ҳаммаси нариги дунёда уларга керак бўлган. Гўрларнинг оғзи ва тепаси тошлар билан бекитилган.

ВИЛОЯТ ШАҲАРЛАРИДАН БИРИДА

Сўнгги йилларда Сурхондарёда жойлашган қушонлар даврига оид яна бир ёдгорлик — Ангор райони яқинидаги Зартепада ҳам қазилар ишлари олиб борилмоқда. Бу кўҳна шаҳар тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, унинг томонлари 400 метр, яъни 16 гектар майдонни эгаллаган. Кўриниб турибдики, ҳокимият шаҳар қурилиши бўйича махсус йўл тутган. Бу даврда шаҳарларнинг ҳаммаси тўғри тўртбурчак шаклида бўлган. Буни юқорида тилга олинган Холчаён, Далварзинтепа мисоллари ҳам кўрган эдик. Зартепадаги дастлабки текширишлар натижаси археологлар кутгандан ҳам зиёдроқ бўлиб чиқди. Қазилар ишлари шаҳар марказидаги маъмурий бинонинг харобаларида 1972 йилдан бери давом этаяпти. Бу ерда ҳозир ўндан ортиқ хоналар очилган. Очилган хоналардан бири ўзининг катталиги билан ажралиб туради. Унинг бўйи 17,8 метр, эни эса 9,2 метр. Деворлари паҳсадан бўлган хоналар қалин лой сувоқ қилинган. Хонанинг шипини 12 та устун кўтариб турибди. Улар икки қатордан қўйилган бўлиб, ҳар бир қаторда 6 тадан устун бўлган. Афсуски, устунларнинг ўзи бошқа ёдгорликлардаги каби ёғочдан бўлгани учун бизгача етиб келмаган. Аммо устунларнинг тагкурсилари ҳозир ҳам дастлабки ўрнатилган жойида турибди. Бу тагкурсиларнинг ҳаммаси оқ оҳактошдан тайёрланган.

Мана бир неча йилдирки Зартепада яна бир муҳим объектда археологик қидирув ишлари олиб борилмоқда. Археологлар шаҳар аҳолисининг, асосан, ишлаб чиқарувчи қисмининг ҳаёти ва турмушини ўрганишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар. Чунки бу энг кам ўрганилган муаммолардан бири ҳисобланади. Бу ерда олиб борилган археологик қидирув ишларининг натижалари диққатни тортади. Чунки шаҳар аҳолиси яшайдиган маҳалланинг катта бир қисми очилиб ўрганилди. Маълум бўлишича, очилган маҳалла уйлари каттагина узун кўчанинг икки томонида жойлашган бўлиб, улар уч-тўрт ёки ундан ортиқ хонадан иборат бўлган экан. Уйлارнинг эшиклари кўчага қараган, лекин баъзи уйлар ичкарироқда жойлашгани учун уларга тор йўлакчалар орқали борилган. Хоналарнинг майдони 4 кв м—15 кв м гача. Шундай бўлса-да, майдони кичик хоналар ҳам кўп. Уйлارнинг деворлари ганч ёки лой билан сувалган бўлиб, хом гиштдан қурилган. Уйларда супа, ўчоқлар топилган. Археологик топилмалар эса бу ерда

шаҳар аҳолиси ҳаёти ва турмушини етарли даражада ёритишга ва умуман, шаҳар қурилиши тўғрисида тасаввур олишга имкон берди. Умуман олганда, Зартепада очилган маҳалла ўзининг тузилиши билан Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларнинг эски пайтлардаги уйларининг қурилишини эслатади. Зартепада бутпарастларнинг ибодатхонаси ҳам очилган. Қазиниш давомида бу ерда олтин суви юритилган Будда ҳайкалининг боши ва бошқа қисмлари топилган.

Маълум бўлишича, Зартепа аҳолиси асосан Будда динига сиғинишган. Чунки 1970 йилда Зартепада мазкур ибодатхонадан ташқари буддистларнинг ступаси ҳам борлиги аниқланди. Ступа Зартепадан 200 метрча шарқда жойлашган ва икки метр баландликкача сақланиб қолган. Унинг асоси тўртбурчак шаклида бўлиб, тўрт бурчак ёштлардан қурилган экан. Ёштларнинг бир томонида турли тамгалари бўлган. Ступанинг цилиндр шаклидаги қисми бор-йўғи 60 см сақланиб қолган. Қизилги шундаки, ступанинг ўртасида гумбазсимон токча бўлган экан. Токчадан битта олтин пластинка, кўзача ва 500 дан ортиқ Кушон шоҳи Васудева I ва унинг тангаларига тақлид қилиб чиқарилган бронза тангалар топилди. Тангалар токчанинг бутун майдонида, турли баландликда битта, иккита ёки учтадан кесаклар билан бирга ётган эдилар. Ступа қурилаётганда шаҳарнинг будда динига сажда қиладиган аҳолиси биттадан ёки ундан ортиқ танга ташлаб ўтишган ва сўнгра гумбаз ёпилиб, у ступанинг тагида қолиб кетган. Маълумки, кўпинча ступаларнинг тагида шунга ўхшаш махсус бойлик сақлайдиган жойлар бўлган. Улар одамлардан йиғилган, лекин тўплаб бўлингандан кейин унга ҳеч кимнинг тегиши мумкин бўлмаган. У энди мазкур ступанинг бойлиги ҳисобланган. Аммо бу бойликлар бизгача тўлиқ етиб келмаган. Чунки уларни ўша вақтлардаёқ ёки кейинроқ ўғирлаб кетишган. Хуллас, бу гал археологларнинг омади келганлиги маълум бўлди. Бу тангалар, биринчидан, мазкур ступанинг қачон қурилганини аниқлашга ёрдам берса, иккинчидан, кушонлар ҳукмронлик қилган даврда Бактрия иқтисоди ва пул муомаласи қандай эканлигини аниқлашга имкон беради.

Шаҳар мудофаа иншоотларини ўрганишда ҳам бу ерда археологлар маълум муваффақиятларга эришдилар. Ҳозир Зартепада 100 метрли мудофаа деворининг катта қисми очиб ўрганилди. Текширишлар шуни кўрсатдики, турли тарихий даврларда шаҳарнинг деворлари ҳар хил қалинликда бўлган. Шаҳар барпо қилинган

даврдаги (милоддан олдинги I аср) деворнинг қалинлиги 9 метрга яқин бўлса, сўнгги даврда (милоднинг IV—V асрлари) деворнинг қалинлиги ундан икки марта кам бўлган. Зартепаннинг мудофаа деворлари ярим айлана шаклидаги миноралар билан мустаҳкамланган. Минораларнинг оралиғи 34 метр. Уларда шинаклар — нишон туйнуклари бўлган. Шинаклар орқали ёв ўққа тutilган. Деворларнинг ўзида ҳам шинаклар бўлган. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам ҳақиқий бўлавермаган. Девордаги шинакларнинг кўпи душманини алдаш ва васвасага солиш ниятида қилинган. Шаҳарнинг мудофаа қудратини ошириш мақсадида шаҳар тўрт томондан ҳандақ билан ўралган. Ҳандақ эса, ўз навбатида, сув билан тўлдирилган. Зартепадаги ҳандақнинг ўрни ҳозир ҳам яхши сақланиб қолган. Қадимда бу шаҳарнинг 4 та дарвозаси бўлган. Ҳокимнинг арки шаҳарнинг шимоли-шарқий бурчагида жойлашган бўлиб, у алоҳида ҳандақ билан шаҳардан ажратилган.

Бу манзарани бошқа шаҳарларда, хусусан Далварзинтепада ҳам кўриш мумкин. Арк ва шаҳар осма кўприк орқали бир-бири билан боғланган. Зартепада қазиниш давомида жуда кўп турли-туман сопол идишлар, ҳайкаллар, тангалар, тақинчоқлар, меҳнат қуроллари топилди. Бу топилмаларнинг ҳаммаси шаҳар аҳолисининг моддий маданияти ва эътиқодлари ҳақида тасаввур олишга имкон беради. Топилмаларга қараганда Зартепа аҳолиси юксак маданиятли бўлганлар.

ҚУШОН ҚИШЛОҚЛАРИНИ ИЗЛАБ

Сўнгги йилларда Шимолий Бактриянинг кушонлар давридаги қишлоқ аҳолиси маданиятини, уларнинг диний тасаввурлари, эътиқодлари, маънавий ҳаётлари ва машғулотларини ўрганишга ҳам катта эътибор берилмоқда. Қишлоқ харобаларида олиб борилётган дастлабки тадқиқотлар, қишлоқ аҳолисининг турмуши шаҳарликлар турмушига аича яқин бўлганлигини кўрсатмоқда. Бу эса шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги алоқалар қалин бўлганлигидан далолат беради.

Шеробод шаҳри яқинидаги Оққўрғон ёдгорлигида олиб борилган қазиниш ишлари бу фикрни тасдиқлайди. Оққўрғоннинг умумий майдони 0,8 гектарга яқин бўлиб, баландлиги 2—3-метр атрофида. Ҳозир ёдгорлиkning юқори қатлами қарийб бутун майдонда очиб ўртанилди. Текширишлардан бу ерда қадимги уйларнинг қолдиқлари борлиги аниқланди. Уйларнинг деворлари

асосан пахса ва хом гиштдан қурилган бўлиб, ҳозир бу деворлар 25—30 см баландликда сақланиб қолган, холос. Уй деворларининг айримлари сомон сувоқ билан, бошқалари сувоқ устидан ганч билан сувалган. Қазилган хоналарининг фақат биттаси алоҳида ажралиб туради. Мазкур хонанинг деворлари бошқа хоналарининг деворларига қараганда қалин ва ганч сувоқ устидан турли рангдаги бўёқлар билан нақшланган. Оққўрғонда очилган хоналарининг майдони айтарли катта эмас. Бунга асосий сабаб ўша давр қишлоқ қурилиш техникасининг ҳали яхши тараққий қилмаганиги, қурилиш материалларининг камлиги ва қимматлиги эди. Бу ердаги уйларнинг томлари ясси бўлган. Дераза ўрнини бажарган ёруғлик дарчалари уйларнинг томларида жойлашган. Бундай деб ҳисоблашимизга қазиниш давомида деворларда деразаларининг ўрнлари қайд қилинмаганиги асос бўлди.

Оққўрғонда ҳаммаси бўлиб бешта катта уйнинг харобаси очилди. Ҳар бир уйда битта катта патриархал оила яшаган. Бу патриархал оила бир неча кичик оилалардан иборат бўлган. Лекин бу кичик оилалар ҳали катта оиладан ажралиб чиқмаган ва алоҳида хўжалик юргизмаганлар. Катта уйлар бир-биридан катта майдончалар билан ажралиб турган. Тахминимизча, бу майдончалар ҳовли ва кўра вазифасини бажарган.

Қазиниш давомида Оққўрғондан сопол идишлар, тангалар, ҳайкалчалар, тақинчоқлар, уй-рўзғор буюмлари топилган. Мазкур топилмалар бу ёдгорликда одамлар нечанчи асрда яшаганини, уларнинг турмуш даражасини, маданиятини, динини, касбларини аниқлаш имконини берди. Топилмалар қишлоқ аҳолисининг моддий маданияти, турмуш даражаси анча юқори босқичда эканлигидан далолат бермоқда. Айниқса, сопол идишлар диққатга сазовордир. Оққўрғонда турли-туман кўзалар, қадаҳлар, косалар, тақсимчалар, хумлар, чойдишлар ва бошқа шаклдаги сопол идишлар топилди. Мазкур сопол идишлар ўзларининг сифати, бежирим шакли ва бағоят нафислиги, кўркамлиги билан ажралиб туради. Идишлар қизил ва жигарранг бўёқлар билан сирланган. Бундан ташқари, улар кўпинча босма нақшлар, ҳайвонлар ва одамлар тасвирланган суратлар билан безатилган. Оққўрғонда топилган ҳамма сопол идишлар шаҳар ҳунармандларидан сотиб олинган деб тахмин қилинади. Чунки Оққўрғон яқинида ҳеч қандай сопол идишлар тайёрлайдиган хумдонлар топилмади.

Оққўрғон топилмалари орасида тангалар алоҳида

Ўрин тутади. Бу ерда фақатгина юқори қатламнинг ўзидан 150 дан ортиқ мис танга топилди. Уларнинг кўпи Кушон шоҳлари Куджула Кадфиз, Вима Кадфиз, Васудева ва Кушон-сосоний подшолари даврида зарб қилинган. Афсуски, тангаларнинг бир қисмида сурат ва ёзувларни аниқлаб бўлмайди. Бу ерда барча Кушон подшоларининг тангалари учраганлиги диққатга моликдир. Бундан, Кушон подшолари тахтга ўтиргандан сўнг ўзидан олдинги подшоларнинг тангасини савдо муомаласидан чиқариб ташламаган экан, деган хулоса чиқариш мумкин. Бу факт кушонлар ҳукмронлиги давридаги Бактрия ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг кўпгина томонларини очишда муҳим роль ўйнайди. Унинг яна бир муҳим томони шундаки, кичик бир қишлоқда 150 дан ортиқ қадимги тангаларнинг топиллиши ўша даврдаёқ қишлоқ аҳолиси орасида товар-пул муомаласи анча ривожланганлигидан далолат беради, чунки бунга қадар ўша даврларда товар-пул муомаласи асосан шаҳарларда ривожланган деб ҳисобланиб келинарди.

Оққўрғон қишлоқ аҳолисининг диний ва дунёвий тасаввурлари ҳақида бу ерда топилган машшоқ аёл, ҳомиладор аёл, чавандоз, кийик, йўлбарс ва қўйларнинг ҳайкаллари орқали фикр юритиш мумкин. Мазкур ҳайкалчалар орасида Будда ҳайкалчаси диққатни тортади. Ҳайкалча горельеф* усулида ишланган бўлиб, тахмонда оёқларини чалиштириб ўтирган ҳолда тасвирланган. Ушбу ҳайкалчанинг Оққўрғонда топиллиши будда динининг Бактрия халқи орасида, хусусан қишлоқ аҳолиси ўртасида ҳам тарқалганлигидан далолат беради. Ваҳоланки, ҳозирга қадар будда дини фақат шаҳар аҳолиси орасида тарқалган деб ҳисобланарди.

Оққўрғондаги қазиниш ишлари Кушон подшолари даврида қадимги Бактрия қишлоқ аҳолиси ҳаётининг баъзи бир томонларини яхшироқ ўрганиш имконини берди. Чунки қазилган уйларнинг қурилиш услуби Оққўрғонда тахминан 15—17 онла яшаганидан далолат беради. Одатда ҳар бир онла ўртача 5—6 кишидан иборат, деб ҳисобланади. Демак, Оққўрғон аҳолисининг умумий сони 75—90 кишига яқин бўлган. Улар, асосан, деҳқончилик билан шуғулланиб, буғдой, арпа ва тарик етиштирганлар. Бошқа бошоқли ўсимликлар қолдиқлари ва темирдан ясалган ўроқларнинг топиллиши туфайли ана шундай хулосага келиш мумкин бўлди. Бундан

* Горельеф — бирор нарсанинг текис сатҳига бўрттириб ишланган ҳайкаллар тасвирига нисбатан ишлатилади.

ташқари, оққўрғонликлар боғдорчилик ва узумчилик билан ҳам шуғулланишган экан.

Оққўрғонда яшаган катта оилалардан бири хунармандчилик билан шуғулланган бўлса керак, деган тахмин ҳам бор, чунки бу уйдаги топилма шундай деб ҳисоблашимизга асос бўла олади. Хусусан, улар тоштарошлик билан шуғулланишган. Бу ерда уларнинг маҳсус устахонаси ҳам бўлганлиги аниқланди. Оққўрғонлик тоштарошлар урчуқ боши, тегирмон тоши ва устун такурселарини тайёрлаганлар. Қизиғи шундаки, бу хунармандлар фақат ўзларнинг ёки бўлмаса қишлоқ аҳолисининг эҳтиёжларини қондирибгина қолмай, балки бозорда сотиш учун ҳам маҳсулот тайёрлаганлар. Савдо пул орқали олиб борилган.

Энди сўнги муаммо устида қисқача тўхталиб ўтамиз. Қишлоқнинг ташлаб кетилишига нима сабаб бўлган? Дастлабки текширишлар шунни кўрсатадики, оққўрғонликлар ерларини Шеробод дарёсидан чиқарилган канал суви билан суғорган эдилар. Бу каналнинг узунлиги 20 км га яқин бўлган. Каналнинг бош ишооти Шеробод дарёсининг тоғлар орасидан текисликка чиқадиган жойида жойлашган. Оққўрғон қишлоғи мазкур каналнинг қуйроғига жойлашган. Қишлоқнинг харобага айланишига асосий сабаб, каналнинг таъмир қилинмасдан ифлосланиб кетганлиги, шаҳар ҳокимининг каналларни тузатишга қурби етмаганлиги бўлса керак. Қишлоқ аҳолиси эса ўз кучи билан бундай ишни уddалай олмас эди. Дастлабки археологик текширишлар шунни кўрсатадики, биринчи навбатда каналнинг этагида жойлашган, сўнгра каналнинг ўрта ва юқори қисмида жойлашган қишлоқлар сув етмаслиги натижасида харобага айланган. Канал бошида жойлашган қишлоқларнинг бирида олиб борилган археологик қазини ишлари ушбу хулосанинг тўғри эканлигини исботлади.

Шундай қилиб, Оққўрғон қишлоғининг харобага айланиши ижтимоий ва сийсий кризислар билан боғлиқ бўлган десак, хато қилмаган бўламиз. Оққўрғондаги археологик текширишлар ушбу кризиснинг бошланғич босқичи IV асрга тўғри келишини яна бир бор тасдиқлади.

ДИЛБАРЖИН СИРЛАРИ

Жанубий Бактрияда ҳам кушонлар даврига оид бир қанча ёдгорликларда археологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. Лекин биз Дилбаржинда олиб борилган

археологик қазинишларнинг баъзи якунилари ҳақида ҳикоя қилиш билан кифояланамиз. Дилбаржини Совет—Афгон экспедицияси томонидан ўрганилмоқда.

Ҳозир Дилбаржинда шаҳар мудофаа деворлари ва унга шаҳарнинг ички томонидан туташган турли вазифаларни ўтаган хоналар ва ибодатхона очиб ўрганилмоқда. Кушонлар давридаги ибодатхона Дилбаржинда Юнон—Бактрия давридаги ибодатхона асосида қурилган бўлиб, унинг узунлиги 43,5 метр, эни 32,5 метрга тенг. Ибодатхона асосий диний маросим ўтказиладиган икки хона, уларни уч томондан ўраб турган қўш узун йўлак ва айвондан иборат бўлган. Асосий маросим ўтказиладиган хонанинг томонлари 11 метрга тенг. Унинг деворлари қадимда диний мазмундаги расмлар билан безатилган. Деворларнинг баъзи жойларида сақланиб қолган бўёқларнинг изи шундан далolat беради. Бу ерда ҳайкаллар ҳам бўлган. Хонанинг деворлари ёқалаб 1 метр энликдаги супа қурилган. Хона ўртасида бўйи 2,5 м, эни 3,75 ва баландлиги 1,8 метрлик тошдан ясалган меҳроб бўлган. Меҳробли хонага кирaverишдаги тўртбурчак хона деворидаги расмлар бирмунча яхши ҳисобланган. Айниқса, хонанинг шимолий, яъни меҳробли хона билан мазкур хонани ажратиб турувчи деворига чизилган расмлар диққатга сазовордир. Бу расмларда ҳиндлар худоси Шива ва унинг рафиқаси Парватининг новвос—Нанда устида ўтиргани тасвирланган. Новвос Шиванинг ҳаётбахш кучини ифодаловчи ҳайвон бўлиб, у оёқларини йиғиб ётган тарзда чизилган ва танаси оқ бўёқ билан бўялган. Шива ва Парвати ярим яланғоч ҳолда тасвирланганлар. Уларнинг икки томонида икки одамнинг расми бўлган. Одамлардан бирининг расми деярли сақланмаган, иккинчи одамнинг тасвири жуда яхши сақланиб қолган. Унинг эғнида узун оқ кийим. Қўйлакнинг олд қисми йўл-йўл чизикли бўлган. Унинг ўнг қўли юқорига кўтарилган. Бизнингча, бу шоҳнинг расми бўлиб, у ўнг қўлини кўтариб худоси кутлаяпти. Новвоснинг оёқлари тагида яна бир неча одамларнинг расми бор. Шуниси ажабланарлики, бу одамларнинг расми Шива, Парвати ва шоҳ деб тахмин қилинаётган одамларнинг расмларидан бир неча баробар кичик. Бу билан бактриялик рассом оддий одамлар билан худолар ва шоҳлар орасидаги фарқни кўрсатмоқчи эмасмикан? Тарих фанлари доктори И. Т. Кругликованинг тахминича, бу расмлар Кушон шоҳи Вима Кадфиз замонида чизилган. Маълумки, Кушон шоҳларидан биринчи бўлиб Вима Кадфиз ўз номи-

дан зарб қилинган тангаларнинг орқа томонига Шива ва Нандининг расмини жойлаштирган.

Дилбаржининг мудофаа девори ҳам жуда катта майдонда очилган. Очилган майдондаги деворнинг қалинлиги турлича сақланган. Баъзи бир жойларда деворнинг баландлиги 8 метргача сақланган бўлиб, унда шинакларнинг ўрни ҳам яхши кўришиб турибди. Деворнинг қалинлиги 3 м. Дилбаржининг мудофаа девори асосан хом ғиштлардан қурилган экан. Бошқа шаҳарлардаги каби, бу ерда ҳам деворлар миноралар билан кучайтирилган. Лекин миноралар орасида масофа турлича бўлган. Бу ердаги миноралар ҳам тўғрибурчак шаклидадир. Ваҳолонки, кушонлар даврида асосан ярим айлана шаклидаги миноралар қурилган. Буни юқорида Зартепа миноралари мисолида ҳам кўрган эдик. Шу билан Дилбаржининг миноралари Юнон-Бактрия даврида қурилган минораларга айнан ўхшаш. Демак, бу шаҳарни мудофаа деворлари ва миноралари Юнон-Бактрия даврида қурилган деб ҳисоблаш мумкин. Қазилар даврида Дилбаржин деворлари ва миноралари фақат ремонт қилинган. Минораларнинг иккинчи қаватига зиналар орқали кўтарилган. Минора ичидаги хоналарга эса мудофаа деворига ёндошлаб қурилган хоналар орқали кирилган. Лекин шаҳарнинг ҳамма ери ҳам шундай эмас. Жумладан, шаҳарнинг марказий мудофаа девори икки қисмдан — ташқи ва ички девордан иборат. Бу икки девор орасидан узун йўлак ўтган. Шаҳарнинг бу қисмида жойлашган миноралар ичидаги хонага ана шу йўлаклар орқали кирилган.

Дилбаржинда ҳозиргача юздан ортиқ хоналар очилган. Бу хоналарда минглаб сопол идишлар, ҳайкалчалар, тангалар, турли-туман тақинчоқлар, меҳнат қуроллари топилган. Улар кушонлар давридаги дилбаржинликларнинг моддий маданияти қай даражада эканлигини аниқлашга имкон беради. Дилбаржинда ҳозир ҳам археологик тадқиқотлар давом этмоқда. Амминизки, кейинги тадқиқотлар натижаси дилбаржинликлар ҳаётини ҳар томонлама чуқур ўрганш учун янада муҳим моддий далиллар беради.

Бактрия археологик ёдгорликлари ва уларда олиб борилаётган археологик тадқиқотларнинг умумий натижалари билан таништиришни тугатар эканмиз, яна бир бор шуни қайд қилиб ўтмоқчимизки, мазкур текширишлар кушонлар даврида Бактрия ўз тарихий тараққиётининг энг юқори босқичига кўтарилганидан дало-

лат беради. Бу ҳол иқтисодий ва маданий ҳаётнинг турли соҳаларида ёрқин ўз ифодасини топди. Кушонлар ҳукмронлиги даврида Бактрияда мавжуд шаҳар ва қишлоқлардан ташқари, жуда кўп янги шаҳар ва қишлоқларга асос солинди. Термиз районидаги Зартепа, Вахш воҳасидаги Явон, Қобадийён воҳасидаги Кейободшоҳ шаҳарлари, Шеробод воҳасидаги Оққўрғон, Мозорбоботепа, Жарқўрғондаги Шералитепа, Омонтепа ва Бароттепа қишлоқлари шулар жумласидандир. Кушонлар даврида шаҳарлар ва қишлоқлар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар олдинги даврдагига қараганда янада мустаҳкамланди ва бир-бири билан яқинлашди.

Археологик тадқиқотлар вақтида кушон шоҳлари тангаларининг кўҳна шаҳар ва қишлоқ харобаларидан кўплаб топилиб туриши, бу даврда вилоятнинг шаҳар аҳолиси орасида ҳам, қишлоқ аҳолиси орасида ҳам товар-пул муомаласи кучли тараққий этганлигидан ва унинг вилоят иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнаганидан далолат беради. Бу даврда Бактрияда кўплаб янги катта каналлар, хусусан, Занг, Жуйбор ва ҳоказолар қурилди. Бунинг натижасида экин майдонлари мисли кўрилмаган даражада кенгайди. Меҳнат қуролининг такомиллашиши эса меҳнат унумдорлигини оширди. Кушонлар даврида шаҳарларда ҳунармандчилик янада ривожланди. Буни кулолчилик мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу даврдаги сопол фақатгина истеъмол буюмлари бўлмай, балки ўша замон кишининг маънавий дунёқараши ва ҳатто мафқурасини белгиловчи буюм ҳам ҳисобланган. Қолаверса, улар санъат асарлари ҳамдир.

Бактриянинг гуллаб-яшнаётган шаҳар ва қишлоқларининг харобага айланишига нималар сабаб бўлди? Бу саволга жавоб топиш учун тарихга бир назар ташлайлик. Милоднинг III—IV асрларида Бактрияда сиёсий вазият жуда кескинлашиб кетди. У ҳарбий ҳаракатлар майдонига айланди. Бу вақтга келиб Парфия салтанатининг бутун ерларини босиб олишга улгурган ва тарих саҳнасида асосий кучга айланган сосонийлар кушонлар салтанатининг қудрати сусайганлигидан фойдаланиб, ўз ерларини кенгайтириш мақсадида Бактрияга тинмай тажовуз қилаётган эдилар. Узоқ давом этган бу курашда эронийларнинг, гоҳо кушонларнинг қўли баланд келиб турди. Аммо, Бактриядек гўзал ва бош ўлканни босиб олишга ва кушонлар салтанатини узил-кесил тор-мор қилишга сосонийлар эмас, балки

шимолдан, аниқроғи Орол денгизи атрофларидан келган кўчманчи қабилалар уюшмаси муяссар бўлди. Улар Бактрияни босиб олиб, бу ерда ўз давлатларига асос солдилар. Бу давлат тарихда «Эфталитлар давлати» номи билан маълум.

Мазкур ҳарбий сиёсий ҳаракатлар, сўзсиз, Бактриянинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётига катта салбий таъсир кўрсатди. Шаҳарлар талон-торож қилинди, каналлар ишдан чиқди. Кушонлар салтанатининг емирилишига фақатгина сиёсий омиллар сабаб бўлгани йўқ. Бу ҳаракатни тезлаштиришда салтанат территориясида юз бераётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ҳам муҳим роль ўйнади. Ёзма манбалар ва археологик тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, сўнгги Кушон даврида кушонлар салтанати иқтисодий инқирозга қадам қўйди. Бу иқтисодий барқарорлик қулдорликка асосланган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар билан боғлиқ эди. Охирги Кушон шоҳлари даврида қулдорликка асосланган давлат тузуми бошқа антик давлатлардаги каби тараққиётга тўсқинлик қилувчи кучга айланди. Салтанат территориясида янги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, яъни феодал ишлаб чиқаришига асосланган муносабатлар пайдо бўлаётган эди. Вақт ўтиши билан эски ва янги ишлаб чиқариш муносабатлари ўртасидаги зиддиятлар жуда кескинлашиб кетди. Бу зиддиятлар мамлакат ҳаётига таъсир этмай қолмади.

Салтанат территориясида юз бераётган бу сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар археологик ёдгорликларда ўзининг ёрқин ифодасини топди. Археологик тадқиқотларга қараганда Бактриядаги бир талай шаҳар ва қишлоқларнинг харобага айланиши мана шу даврга тўғри келди. Далварзинтепа, Холчаён, Дилбаржин, Зартепа, Жондавлаттепа каби шаҳарлар шулар жумласидандир. Айрим шаҳарларда кейинчалик ҳаёт қисман тикланди.

Шундай қилиб, кушонлар салтанати тарих майдонида ўз ўрнини бошқа, ўзидан кучлироқ сиёсий уюшмаларга бўшатиб берди. Лекин бу билан биз кушонлар инсоният тарихидан бутунлай ўчиб кетди, демоқчи эмасмиз. Улар ўзларининг тахминан 400 йиллик ҳукмронлик даврида инсоният тараққиёти тарихида ўчмас из қолдирдилар. Бу даврда яратилган ноёб санъат асарлари унинг ўтмишидаги қудратидан далолат бериб турибди. Кушонлар даврида яратилган санъат асарлари кўпгина дунё музейларининг кўрки, ўтмиш авлодлари кушон салтанати территориясида яшаган халқларнинг эса обрўси ва нуфузи ҳисобланади.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Илк кушонлар ватанида	4
Шаҳзода саройи	9
Айртом пирамони	16
Термиз ибодатхоналари	18
Далварзинтепа — илк кушонлар пойтахти	24
Вилоят шаҳарларидан бирида	28
Кушон қишлоқларини излаб	30
Дилбаржини сирлари	38

Ш. ПИДАЕВ

ЗАГАДОЧНАЯ КУШАНСКАЯ ИМПЕРИЯ

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Узбекистон ССР ФА илмий-оммабон адабиётлар
тахрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Мухаррир *Н. Қосимова*
Рассом *А. Баҳромов*
Техмуҳаррир *Н. Абдураҳмонова*
Қорректор *С. Зокирова*

ИБ № 5268

Теришга берилди 05.09.90. Босишга рухсат этилди 01.11.90. Формати 84×108^{1/2}. Босмаҳона қорози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма т. 2,10. Ҳисоб-нашриёт т. 2,2. 3000 нусха. Буюртма 240. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмаҳонаси: 700170. Тошкент, М. Горький шоҳ кўчаси, 79.